

ОПИТИ И ПАМЕТ

снимка: Иван Петров

оформление: Иван Петров

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА

ПОЛСКАТА ЛИТЕРАТУРА (1939–1989) И ХОЛОКОСТЪТ – ОПИТ ЗА ЛИТЕРАТУРНОИСТОРИЧЕСКА РЕКОНСТРУКЦИЯ

Кристиян Янев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

MEMORY OF THE HOLOCAUST REGAINED. POLISH LITERATURE BETWEEN 1939
AND 1989 AND THE HOLOCAUST: AN ATTEMPT AT A LITERARY AND
HISTORICAL RECONSTRUCTION

Kristiyan Yanev

Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria)

kijanev@slav.uni-sofia.bg

...забравата

*е една от формите на паметта, тъмното ѝ подземие,
скритата обратна страна на монетата (Borges 2019: 45)*

Резюме: Текстът разглежда полската литература за Холокоста, създавана в периода между 1939 и 1989 година. Студията проследява основните литературни и стилови тенденции в исторически краткия, но динамичен период на Втората световна война и Полската народна република и акцентира върху иманентната връзка между политика и литература при изобразяването на толкова драматични и трагични събития, както и върху различните възпоменателни стратегии и практики в полското общество и литература.

Ключови думи: Холокост, полска литература, памет, забравата

Abstract: This text examines the Polish literature of the Holocaust created between 1939 and 1989. The article outlines the main literary trends characterising the brief, yet dynamic period of the World War II and the Polish People's Republic and emphasizes the inherent connection between politics and literature in the representation of such dramatic and tragic events, as well as the different commemorative strategies and practices in Polish society and literature.

Key words: Holocaust, Polish literature, memory, forgetting

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА...

Полската литература за Холокоста представлява огромен по обем корпус от текстове, разнообразни в своите стилови, жанрови и тематични характеристики. Още преди преломната за източноевропейските общества 1989 година¹, която позволява навлизането на табуизирани или премълчавани до този момент теми, Холокостът и Втората световна война имат своето присъствие на страниците на полската литература и хуманитаристика, като са им посветени редица канонични и значими произведения. Както посочва полско-еврейският писател Хенрик Гринберг още в първата половина на 80-те години на миналия век, „полската литература, посветена на Холокоста, има по-големи постижения“ от останалите световни литератури, но те все пак „не са достатъчни“², защото от нея се иска значително повече като от свидетеля, който се е намирал в епицентъра на най-голямото престъпление в историята“ (Grynberg 2002: 141–142). В същото време върху тази литература огромно влияние оказват и външни за нея фактори – от общеевропейския културен контекст, последвал Втората световна война, до специфичните за Полската народна република процеси, свързани с различните форми на цензура и създаването на определен наратив за близкото минало, подчинен на актуалните за дадения момент политически потребности.

Обект на анализ в настоящия текст е литературната продукция, чието начало се поставя още по времето на нацистката окупация на Полша и в чието създаване участват множество автори от няколко литературни поколения и формации с различен етнически произход, естетически програми и идеологически възгледи. Обзорно са представени ключови автори на полската литература за Холокоста, както и специфичните условия, в които тя се развива. Текстът аргументира, че наред с художественото си значение, творчеството на разглежданите писатели е показателно за механизмите на формиране на паметта за миналото, както и за обществените и политическите фактори, моделиращи културата в годините на Втората световна война и на Полската народна република.

¹ Според Пшемислав Чаплински тази дата, както и последиците от нея, „не означават много за представянето на Холокоста в полската литература“, защото още в периода между 1985 и 1987 година в Полша „настъпва истинска експлозия от текстове, посветени на евреите, еврейската култура и Холокоста“, чиято бройка надминава тази на създаденото по темата през цялото предхождащо двадесетилетие (Czapliński 2016: 375).

² Литературният критик Владислав Панас коментира това твърдение на Гринберг, като отбелязва, че при проблематиката, свързана с изстреблението на еврейския народ, е трудно да се говори за „по-големи, по-малки, недостатъчни“ постижения, а освен това „полската литература не може да бъде сравнявана с която и да е друга национална литература“ в тази тематика, тъй като „нейната позиция е напълно изключителна“ именно поради позицията ѝ на непосредствен свидетел, отбелязана и от Гринберг (Panas 1996: 96–97).

Полската литература за Холокоста – поколенчески групи и представители

Дорота Кравчинска, редактор на един от най-обемните и амбициозни синтези на литературната продукция за нацистката окупация и унищожението на евреите в периода 1939–1968 година, отбелязва, че опитът за класификация на полската литература за Холокоста³ поставя редица предизвикателства както поради самия си обект на изследване, така и поради трудностите с определянето на нейните времеви граници или с подялбата на текстовете по жанров или съдържателен признак (Krawczyńska 2016: 21). Допълнително усложнение при опитите за синтетично представяне на тази литература е свързано с различните биографии и позиции на създаващите я автори. Тяхната поколенческа принадлежност, етнически произход, спомени и преживявания от времето на войната оказват влияние върху начина, по който те изобразяват темата в своите произведения, а също и върху критическите и читателските оценки на творчеството им. Полската изследователка Моника Адамчик-Гарбовска отделя три поколения автори, чието творчество е обвързано с Втората световна война и нацисткото „окончателно решение на еврейския въпрос“. Сред генерацията, родена преди войната, тя определя като водещи творци от еврейски произход Адолф Рудницки (1912–1990), Станислав Вигодзки (1907–1992) и Артур Сандауер (1913–1989), а сред полските автори посочва Тадеуш Боровски (1922–1951), Чеслав Милош (1911–2004) и Зофия Налковска (1884–1954). Според нейната класификация към второто поколение писатели принадлежат авторите, които по време на Холокоста са деца и за които трагедията се превръща във формиращо преживяване. Тук изследователката вписва творците от еврейски произход Хенрик Гринберг (р. 1936), Ханна Крал (р. 1935), Михал Гловински (р. 1934) и Вилхелм Дихтер (р. 1935); както и поляците Анджей Шчипьорски (1928–2000) и Ярослав Марек Римкевич (р. 1935), чиито романи, посветени на еврейската тема, са ключови за полската литература от 80-те години. Към авторите от третото поколение, за които Холокостът не

³ Александра Убертовска посочва, че самото понятие „литература за Холокоста“ (*Holocaust literature*) е термин, който се свързва с американското литературознание и който „в значителна степен отразява местните реалии и „институционални рамки“, поради което „не може да се използва без уговорка спрямо полската литература, посветена на геноцида на евреите (*literatura o Zagładzie*)“. Като аргумент за това Убертовска изтъква различните подходи, както и корпуса от представителни за двете традиции текстове. Въпреки че творци като Т. Боровски, Я. Корчак, Ч. Милош, Т. Ружевиц и Я. М. Римкевич присъстват в американските разработки, то в тяхната интерпретация Убертовска забелязва „значителна „деконтекстуализация“, както и „откъсване от литературноисторическите класификации, приети в полското литературознание“ (Ubertowska 2007: 19–20). За повече информация за разграничението между понятията *Holocaust*, *Shoah* и *Zagłada*, често функциониращи като синоними в полската научна среда, но имащи различен интерпретативен потенциал, произтичащ от различните езикови традиции и конотации, с които тези термини се свързват, вж. Panas 1996: 91–95 и Krupa 2013: 7–9.

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА...

е лично преживяване, а част от унаследената постпамет (според термина на Мариане Хирш⁴), принадлежат Пьотр Мативецки (р. 1943), Анна Биконт (р. 1954), Агата Тушинска (р. 1957) и др., както и Пьотр Шевц (р. 1961) и Павел Хюле (р. 1957), родени в нееврейски семейства след войната (вж. Adamczyk-Garbowska 2013: 150–151). Всяко от тези литературни поколения пристъпва към темата за Холокоста в различни условия и прибъгва до различни литературни и стилови решения при художественото изобразяване на травмата от Втората световна война. Личните преживявания по време на войната и статутът на свидетел/жертва на геноцида предопределят особено силно моралната позиция на авторите от първото поколение. Владислав Панас в своя преглед на полската литература за Холокоста акцентира върху този аспект, като от една страна поставя „гласа на писателите – оцелелите жертви, жертвите-свидетели“, сред които са Артур Сандауер, Мечислав Яструн, Кристина Живулска, Хенрик Гринберг, Богдан Войдовски⁵, Ида Финк, и др. През тяхното творчество „полската литература непосредствено се отваря към еврейската перспектива към Холокоста“ (Panas 1996: 100). На срещуположния полюс, опиращ се на „опита на не-евреина, на онзи „беден християнин, гледащ гетото“ на Милош“, литературоведът разполага творбите на Чеслав Милош, Йежи Анджейевски, Тадеуш Боровски, Зофия Налковска, Мария Домбровска, Леополд Бучковски, Йежи Загурски и Тадеуш Ружевич. Наред с тези две тенденции Панас откроява и съвсем различната гледна точка на творците, прекарвали войната извън Полша, за които „ерудията е трябвало да замени личните преживявания“, като Юлиан Тувим, Антони Слонимски, Кажимеж Вежински, Владислав Броневски, Юзеф Витлин и др. Техните произведения, на които той приписва „друг ранг“ в сравнение със създаденото от предишните две групи, представят образ, който не отговаря на окупационната реалност, но именно през тези свои визии те „представят определена

⁴ В разбирането на М. Хирш „постпаметта описва отношението, което следващото поколение има спрямо личната, колективната и културната травма на тези преди него, спрямо преживяванията, които те „помнят“ само чрез истории, образи и поведения, сред които са израснали“, като тези събития „са се случили в миналото, но техните ефекти продължават и в настоящето“ (Hirsch 2012: 5). В българската хуманитаристика терминът е преведен и като „следпамет“ – например в дисертационния труд на Моника Вакарелова, занимаващ се с визуалната репрезентация на Холокоста (Vakarelova 2015).

⁵ Живулска, Гринберг и Войдовски спадат към второто поколение автори, за които Гринберг отбелязва, че „са преживели Холокоста в детството и в най-ранната младост“ (Grynberg 2002: 176). Еврейската тема е централна за творчеството на Гринберг още от ранните му произведения и дебюта му с „Отборът „Антигона“ („Ekipa „Antygona”, 1963). В „Еврейската война“ („Żydowska wojna”, 1965) и нейното продължение „Победа“ („Zwycięstwo”, 1969, публикувано, когато авторът е вече в емиграция) пък авторът представя детския поглед към Холокоста, който се опира върху собствените му ранни спомени. В двете книги Гринберг разкрива и съдбата на семейството си по време на окупацията – както в полската провинция, така и във Варшава по времето на въстанието в гетото, оцеляването на майка си и смъртта на баща си – тема, към която се връща след няколко десетилетия в „Наследство“ („Dziedzictwo”, 1993).

истина-неистина за *Shoah*, но истина за реакциите при вестта за изстреблението“ (Rapas 1996: 101).

Литературата, която тези автори създават – особено написаното от първите две поколения писатели – се ражда от осъзнаването за мащабите на геноцида и нуждата литературата да служи като свидетелство за случилото се. Тя е отговор на „императива да се опише“ това преживяване, защото само „записано [...] то има шанса да живее в паметта на бъдещите поколения, да бъде за тях предупреждение и същевременно извор на познание за случилото се“ (Krawczyńska, Wołowiec 2000: 11–12). В същото време появата на тези произведения е неразривно свързана с влиянието на външни и ограничаващи литературата фактори като идеологическия контрол върху паметта за Втората световна война, налаган от комунистическата власт в Полша, от една страна, а от друга – с напрежението между етическите измерения на свидетелския акт и естетическите трудности при намирането на художествения език, с който тези преживявания да бъдат описани. Тези (причинени от външни фактори) ограничения и (вътрешни за литературата) трудности намират отражение във формирането на канона на полската литература за Холокоста⁶ и оказват влияние върху нейните специфики, стилистични особености и тематичен обхват.

Естетически и етически измерения на полската литература за Холокоста

Във връзка с въпроса за моралното задължение и (не)възможността на литературата да реагира на преживяното по време на войната, Дорота Кравчинска и Гжегож Воловец отбелязват, че мотивът за нерепрезентируемостта⁷ на Холокоста се появява „не само в текстовете, които са непосредствена реакция на преживяното страдание [...], но и в опитите за неговото по-късно литературно изобразяване“ (Krawczyńska, Wołowiec 2000: 16). Споменатият от двамата императив за свидетелство е придружен от убеждението за неадекватността на съществуващите литературни форми и съмнението в тяхната етичност. Това усещане поставя сериозно предизвикателство за

⁶ Във връзка с въпроса за канона заслужава да се отбележи монографията на Силвия Каролак, която изследва присъствието на текстове, свързани с Холокоста, в училищното образование между 1947 и 1991 година. Въз основа на анализа на полските учебници по литература и учебни помагала от периода полската изследователка изказва тезата, че въпреки наличието на художествени текстове, посветени на темата, в разгледания период в страната не може да се говори за формиран каноничен корпус от текстове за Холокоста и анализира обществено-политическите и идеологически причини за това (вж. Karolak 2014).

⁷ За обсъжданията на дискурса за етичното измерение на художествената репрезентация в полска среда вж. например Ubertowska 2007: 26–66, както и дисертационния труд на М. Вакарелова за нерепрезентируемостта във визуалното изобразяване на Холокоста (Vakarelova 2015).

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА...

световната хуманитаристика в десетилетията след приключването на войната, като проблематизира способността на изкуството да изобрази културна травма от такава величина и се вписва в „интелектуалното течение на критична рефлексия над европейската култура“ (Krawczyńska, Wołowicz 2000: 16). Пшемислав Чаплински също посочва, че в литературата, посветена на Холокоста, от самото начало присъства конфликт между необходимостта тя да бъде свидетелство за случилото се и съзнанието за нейната художественост. Според литературоведа в недоверието към литературността на тези текстове се преплитат две гледни точки – според първата, литературата за Холокоста е невъзможна, като нейните застъпници „виждат в Холокоста нещо, което в своята същност не е обект на литературата, нещо чуждо за нея и невъзможно за изобразяване в изкуството“ (Czapliński 2013: 22). Втората позиция приема художественото писане по темата за неморално, а нейните защитници са „против идеята за литературата, която разкроява ужаса на дехуманизирания свят, и искат езикът да остане колкото се може по-верен на преживяванията, така че нищо да не може да засенчи реалността на концентрационния лагер“ (Czapliński 2013: 22–23). В същото време обаче текстовете на редица автори се вписват в различни стилови регистри и жанрови конвенции, доказвайки, че „няма прозрачен стил или език, който да изпълнява задължението да се придържа към света; нито текст, свободен от връзки с определени конвенции. [...] Литературните средства са не само възможни, но и фундаментални. Никой текст не може да се създаде без литература – без стил и композиция“⁸ (Czapliński 2013: 23).

Това важи и за полската литература, в която трагедията на полските евреи, изолираността на изстребваните и мъченическата им смърт намира своето художествено отражение още по време на войната⁹ като непосредствена реакция на случващото се. Сред тях изпъкват такива ключови текстове като стихотворенията от гетото на

⁸ Потвърждение за това е все по-отчетливото навлизане на теми, свързани с Холокоста и войната, в различни сфери на „високото“, но и масовото изкуство, както и в популярната култура. Там тази проблематика претърпява различни трансформации, често се конвенционализира или тривиализира, като започва да обслужва различни естетически цели, които невинаги са съвместими с моралното измерение, което се очаква от изкуството „след Аушвиц“. За повече информация за съвременната популярна литература, тематизираща Холокоста, вж. монографията на Марта Томчок (Tomczok 2017), разглеждаща творчеството на автори предимно от по-младото литературно поколение, пишещи в жанровите конвенции на любовната история, семейната сага и криминалната история.

⁹ За жанровата динамика на литературата за Холокоста редакторите на тома „Полската литература и Холокостът (1939–1968)“ отбелязват, че сред текстовете, писани по време на окупацията, най-многобройни са лирическите творби и мемоарните свидетелства, докато „прозата е почти отсъстваща“ и се „появява след войната, представяйки изключително важни, понякога ключови за литературата за Холокоста в световен мащаб произведения (като разказите от Аушвиц на Тадеуш Боровски)“ (Buryła, Krawczyńska, Leociak 2016: 7).

Владислав Шленгел и Зузанна Гинчанка, както и текстовете от антологията „От бездната“¹⁰ („Z otchłani”, 1944), в която са включени и стихотворения на Мечислав Ястрин, Ян Кот и Чеслав Милош. Наред с тези представителни за лирическото изобразяване на Холокоста произведения се появява и огромен брой творби, за които Милош по-късно отбелязва, че въпреки важната им „документална стойност“ при представянето на нацистката окупация на Полша „едва ли бихме им признали висок артистичен ранг“ (Miłosz 2017: 112). Това той обяснява с факта, че те „стилистично [...] принадлежат към предвоенния период, а същевременно се стараят да отразят „новото“, което не се побира в никакви достъпни определения и средства за експресия“ (Miłosz 2017: 112–113). Подобно мнение застъпва и Хенрик Гринберг, според когото „полската литература реагира на това ново преживяване, нямайки необходимите изразни средства и без да си дава сметка за размерите и обхвата на катастрофата“ (Grynberg 2002: 142). Тези твърдения, изказани от представителни за развойните тенденции в полската литература след войната автори, илюстриращи опита на различни поколения и светогледни и поетически формации, допълнително подсказват преломността на Холокоста с оглед на литературната репрезентация, както и необходимостта да се открие нов език, с който тези събития да бъдат изобразени.

Универсализиране и полонизиране на паметта за Холокоста в ПНР

Освен етичните и естетическите фактори, които оказват влияние върху полската литература „след Аушвиц“ и които произтичат от иманентни на европейската култура рефлексии, в полска среда се забелязват и специфики, отличаващи я от останалите литератури. Те са следствие както от опита на Полша по време на нацистката окупация, така и от културната политика в страната през десетилетията след Втората световна война. Отношението към еврейската тема в Полша през този период има сложна динамика и преминава през различни периоди, при които творците са зависими от официалната политика на комунистическата партия¹¹. Тази зависимост личи в

¹⁰ Краковският литературовед Кажимеж Вика високо оценява както документалното значение на тези произведения, така и тяхната художествена стойност непосредствено след тяхната поява. В същото време цитира увода на Юзеф Витлин към американското издание на поезията от геотото: „бихме искали тези стихотворения да са по-малко гладки, по-малко свършени, по-варварски и луди. В тази форма бихме ги приели по-лесно като свидетелство за ужаса, който не се побира в нашето въображение“ (цит. по Michnik 2010: 675). Това обобщение допълнително илюстрира напрежението между естетическото измерение на поезията за Холокоста и съзнанието за нейната проблематичност в етически план.

¹¹ За повече информация за процесите на преосмисляне на близкото минало и въпроса за паметта вж. Steinlauf 2001 и Forecki 2010. Стейнлауф разглежда полската държавна политика по въпросите за полско-еврейските отношения в десетилетията след Втората световна война, като според него именно в периода

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА...

изместването на акцента от еврейската специфика на Холокоста, както и в намесата във възпоменателните практики и ограничаването на свободното и неидеологизирано изобразяване на проблематиката в изкуството.

В първите следвоенни години за Холокоста „се говори и пише сравнително много в сравнение с по-късния период“, като тази „относителна свобода на словото и изследователските търсения [...] произтича преди всичко от факта, че официалната и задължителна интерпретация на военните години се намира едва в начален стадий на формиране“ (Forecki 2010: 62–63). Именно тогава се появяват някои от най-важните филмови образи (като „Гранична улица“ / „Ulica Graniczna“ на Александър Форд от 1948 г.), литературни и публицистични текстове за Холокоста – сред които са новелата на Йежи Анджейевски „Страстната седмица“ („Wielki tydzień“, 1945), стихосбирката на Чеслав Милош „Спасение“ („Ocalenie“, 1945); разказите на Тадеуш Боровски от 1947 г.; както и „Медальони“ на Зофия Налковска („Medaliony“, 1946), материал за които авторката събира по време на работата си с Главната комисия за разследване на немските престъпления в Полша¹². Хенрик Гринберг определя последните двама писатели като „класици във формата на литературата за Холокоста, но не задължително на съдържанието“. Полският писател подчертава значението на „Медальони“ като „нов вид белетристика, лишена от литературна фикционалност, а все пак белетристика“, чийто стил се характеризира със „сдържаността на всички литературни средства и пестеливостта на думите“, „амбивалентността на човешките чувства и моралното объркване“ (Grynberg 2002: 154–162). В същото време критикува някои от нейните изводи и отбелязва проблематичната универсализация на Холокоста, която открива в обобщението „Хора подготвиха тази съдба за хората“ (вж. Nałkowska 1995: 121) и на която посвещава есето си „Хора подготвиха тази съдба на евреите“. В разказите на Боровски Гринберг откроява „метода на въздържане от коментари и максимална изразна

между 1970 и 1989 г. се реконструира паметта за травматичното минало. Форецки пък проследява не само специфичното присъствие-отсъствие на еврейската тема в първите няколко десетилетия на Полската народна република, но и разглежда причините за изтласкването на тази тема, както и механизмите на колективна забравя и маргинализиране на паметта за Холокоста.

¹² Вж. също сборника на Института за литературни изследвания към ПАН, посветен на рецепцията на „Медальони“ и на образа на Холокоста, който е представен в разказите на Налковска (Żukowski 2016). Както посочва редакторът на тома в друга своя публикация, рецепцията на „Медальони“ е показателна за културните модели и изтласкването на тематиката, свързана с Холокоста („Такъв е случаят с „Медальони“ – познати и едновременно изненадващо неразпознати. До такава степен, че рецепцията дълго време не улавя избиването на евреи в тома, в който са му посветени цели седем от осемте разказа“, Żukowski 2018: 14).

пестеливост“, която се проявява в показването на истината „в цялата ѝ ужасяваща и плашеща оголеност“ (Grynberg 2002: 160).

След този първоначален период, продължил до края на 40-те години, в който в Полша все още се наблюдава известен плурализъм и възможност за обговаряне на травмите и проблематичните аспекти от близкото минало, в страната се установява силен контрол върху сферата на изкуството, който е в синхрон със съветската културна политика и новите държавни интереси. Резултат от него е и изключването на еврейската проблематика от културната продукция на социалистическия реализъм¹³ (Krawczyńska, Wołowiec 2000: 24), като това „мълчание по темата за евреите и Холокоста произтича от приетата и разпространена в комунистическата историография визия за войната“, според която „националното мъченичество, героизмът и антифашизмът“ стават „основа за конструиране на паметта за войната“ (Forecki 2010: 71). Следователно в основата на полската колективна памет, формирана от и в услуга на комунистическата пропаганда, заляга отчетливо избирателен прочит на случилото се през войната¹⁴. Налага се и съзнанието за доминацията на полските страдания и героизъм, което води до пренебрегването на останалите жертви, както и на непризнаване (заличаване) на разликата между полските и еврейските преживявания под нацистката окупация, която още по време на войната еврейският поет Владислав Шленгел диагностицира в стихотворението си „Две смърти“ („Dwie śmierci”). Последница от това е полонизирането и универсализирането на паметта за Холокоста – отчетлив пример за официалните нагласи в ПНР е например държавната политика спрямо възпоменанията на въстанието във Варшавското гето, използвани според текущите нужди на полската международна политика. Това личи и в отношението спрямо музея в Аушвиц-Биркенау, състоящо се в интернационалистическите послания и пренебрегването на еврейския произход на мнозинството жертви при откриването на паметника в Биркенау през 1967 година. Друг важен момент в развитието на културната политика на властта бележи развитието на спора около VIII том на енциклопедията на PWN от 1966 година, в който редакторите разграничават концентрационните от екстерминационните лагери и подчертават, че основна жертва на лагерите на смъртта са именно евреите, което е посрещнато с

¹³ Анна Мах, позовавайки се на анализа на Славомир Бурила на литературата на социалистическия реализъм, възразява на това обобщение, като посочва, че в нея тази проблематика не е „толкова отсъстваща, колкото маргинализирана и инструментализирана“ според нуждите на комунистическата власт (Mach 2016: 10).

¹⁴ Разбира се, този процес на избирателен подход към паметта за войната и Холокоста и неговата политическа инструментализация се случва и на Запад, както посочва Мах (Mach 2016: 36–37).

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА...

неодобрение от полската власт в навечерието на Мартенските събития от 1968 година (вж. Forecki 2010: 74–87 и Steinlauf 2001: 84–90). Следствие от тази официална държавна позиция спрямо Холокоста е едностранното представяне на еврейския опит и преживявания в полската култура през 50-те и 60-те години. Както посочва Анна Мах, последица от тези решения е фактът, че „макар по това време полскоезични творци [...] да пишат за Холокоста, то [...] от колективното съзнание за времето на окупацията е изтрито познанието, че полските евреи представляват основна цел на нацистките престъпления и умират именно затова, че са евреи“ (Mach 2016: 29). Допълнителен фактор при формирането на полската колективна памет за войната е и загубата на еврейската перспектива, свързана с емигрирането на част от полските евреи вследствие на събитията в Полша в края на 60-те години на XX век.

Между изгласаната и възвърнатата памет¹⁵ (1968–1989)

Мартенските събития от 1968 година бележат важна вътрешна граница във формирането на полската памет за Холокоста в епохата на Полската народна република. 1968 година е изпълнена с множество младежки и политически протести в Европа и САЩ¹⁶. Шестдневната еврейско-арабска война от 1967 година, изострянето на дипломатическите отношения между държавите от Източния блок и Израел, мащабните протести на полските студенти и антиционизмът на властта, провокирал масовата емиграция на част от еврейската общност, оказват влияние върху културния климат в страната и разкриват сложното отношение между комунистическото управление и интелигенцията (вж. Eisler 2006: 124–223). В публичната сфера се въвеждат редица ограничения и теми табу, свързани с еврейската тема и Холокоста.

Въпреки това тази проблематика не изчезва напълно, а под различна форма се появява в значими литературни произведения. Сред по-важните творби, които са свързани с еврейската съдба по време на Втората световна война и които успяват да се появят в условията на цензура, могат да се отбележат две книги, стоящи на границата на

¹⁵ С тези термини борави в своята монография и М. Стейнлауф (Steinlauf 2001).

¹⁶ Историческа реконструкция на генезиса, протичането и последиците от мартенските събития в Полша представя историкът Йежи Ейслер, като отбелязва, че „както за световната история, така и за историята на източния блок неизмеримо по-важна от Март е Пражката пролет. Трудно е да не се спомене и за младежките революции на Запад и последиците от поколенческия сблъсък във Франция, Федерална република Германия и Съединените щати. Освен това не можем да забравим, че 1968 година е и апогейт на войната във Виетнам“ (Eisler 2006: 7), което подсказва колко ключова и преломна е тази година в световен мащаб и в какъв контекст се развиват полските събития.

документалното (мемоарно и журналистическо) и литературното – „Да изпревариш Бог“ („Zdażyć przed Panem Bogiem”, 1977) на Ханна Крал и „Разговори с палача“ („Rozmowy z katem”) на Кажимеж Мочарски, публикувана на страниците на сп. „Одра“ в периода 1972–1974 година и в първото посмъртно книжно издание (в цензуриран вариант) през 1977 година. И двете произведения са свързани с военните преживявания и в тях присъства съпротивата (полска и еврейска) срещу нацистката окупация. Книгата на Крал представлява разговор с Марек Еделман – един от водачите на въстанието във Варшавското гето – относно спецификата на еврейския опит по време на войната, а „Разговори с палача“ представят спомените на Мочарски от следвоенния му престой в затвора в килия с нацисткия военнопръстъпник Юрген Щрооп, отговорен за ликвидацията на гетото във Варшава.

Въпреки че и в двете творби важен епизод представлява въстанието във Варшавското гето и се появява мотивът за полската подкрепа в борбата на евреите в гетото¹⁷, между тях има отчетлива разлика в интерпретацията на военните преживявания, както и в нагласата на Мочарски и Еделман като участници в събитията и свидетели на окупационните реалии. Важен аспект от изобразяването на близкото минало, в който позицията на Еделман и Мочарски се различава в двете произведения, е свързан с реакцията спрямо очакванията на обкръжението им към техните личности и извършеното по време на окупацията. В „Разговори с палача“ Мочарски подчертава мъченичеството на поляци и евреи по време на окупацията, както и солидарността на „арийската страна“ с воюващите в гетото и ангажираността на Армия Крайова в хода на въстанието¹⁸. Освен това следвоенният му престой в затвора и обвиненията към Мочарски го превръщат във важна фигура за антикомунистическите нагласи в страната му¹⁹. От друга страна, в изказванията на Еделман личи неговата съпротива спрямо героизирането и идеализирането на въстанието в гетото, както и спрямо опита самият той да бъде превърнат в символ на еврейския героизъм и съпротива²⁰. Както посочва

¹⁷ За критичен прочит и сравнение на „Разговори с палача“ с „Да изпревариш Бог“ с оглед на полския дискурс за подкрепата за въстанието в гетото вж. Zawadzka 2018: 217–278.

¹⁸ „Още на 19 април привечер АК-овците се опитаха да подсилят стената на гетото при улица „Бонифратерска“. [...] През следващите дни поляците пак се набъркаха в операцията. [...] Не сполучихме и с пропагандата, целяща вбиването на клин между евреите и „арийците“. [...] [Щрооп] знаеше, че еврейската военна организация в гетото всъщност е част от Армия Крайова“ (Moczarski 2018: 202).

¹⁹ Вж. например коментарите на Анджей Шчипьорски, Густав Херлинг-Груджински и Тадеуш Конвицки, както и стихотворенията на Збигнев Херберт и Йежи Фицовски, поместени в българското издание на „Разговори с палача“ (Moczarski 2018: 433–454).

²⁰ За отношението към Еделман като „човек-памятник“ и институционализацията на паметта за въстанието в гетото вж. Chmielewska 2017.

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА...

Крал, в реакциите към личността му се забелязват определени очаквания от свидетелския разказ, в които той не успява да се впише, тъй като неговият разказ не отговаря на конвенционализираното излагане на темата:

Оказа се, че той не говори така, както трябва да се говори. [...] Трябва да се говори с ненавист, патос, викайки – няма друг начин да се изрази всичко това освен с вик. Така че той не можеше да говори [за въстанието, бел. моя], защото не можеше да крещи. Не ставаше и за герой, защото му липсваше патос. [...] Единственият оцелял не ставаше за герой. Разбирайки това, той тактично замълча. Мълча достатъчно дълго, цели тридесет години, а когато накрая проговори, веднага стана ясно, че би било по-добре за всички, ако не беше прекъснал мълчанието си (Krall 2018: 24–25).

Показателно за полските нагласи спрямо нацистката окупация на страната е и разминаването между Мочарски и Еделман при представянето на един от символите на съвместната борба – развяващите се над гетото бяло-червено и бяло-синьо знамена (Moczarski 2018: 203). Еделман открито проблематизира този аспект на утвърдената иконография от периода на войната, отричайки наличието на двете знамена, за които неговата събеседничка подчертава, че „висят над гетото от първия ден на въстанието“, будейки „вълнение в арийската страна, а немците с огромно усилие и триумф ги свалят като военни трофеи“ (Krall 2018: 156). От друга страна, този факт се потвърждава от коментара на Щрооп, цитиран в „Разговори с палача“ – според него „въпросът със знамената имаше важно политическо и морално значение“ и оправдава немските загуби в акцията по свалянето им (Moczarski 2018: 203). Еделман обаче подчертава, че „ако е имало знамена, то не друг, а неговите хора е трябвало да ги поставят, а те не са окачвали знамена“, а освен това той „изобщо не е виждал никакви знамена“ и „едва след войната е разбрал, че ги е имало“ (Krall 2018: 156). Въпреки това пред настояването на своята събеседничка, представяща общоприетата версия за въстанието в гетото, Еделман отстъпва от своите лични спомени. Събеседникът на Крал се съгласява с очакванията на мнозинството и необходимостта от налагането на определен разказ за миналото, защото „щом всички са ги видели, то със сигурност е имало знамена. Впрочем [...] какво значение има. Важно е, че хората са видели“ (Krall 2018: 156). Анна Завадзка коментира този характерен аспект от разговора между Крал и Еделман, отбелязвайки, че в случаите на разминаване между неговата собствена свидетелска позиция и разпространената версия на събитията, той последователно отстъпва пред официалния наратив и

утвърдилата се впоследствие колективна памет, която оформя митовете около двете въстания във Варшава. Според полската изследователка тези примери демонстрират налагането на доминиращия наратив над личната (еврейска) памет на Еделман, а неговите думи „от деконструиращи мита се превръщат в съобщение за капитулация пред митотворчеството“ (Zawadzka 2018: 273).

Освен в тези произведения, превърнали се в канонични творби за формирането на полската памет за войната и Холокоста, еврейската тема в десетилетията след 1968 година се появява и в текстове, разчитащи на „езоповия език“ и на алегорията, за да избегнат цензурата при изобразяването на антиционистичната кампания и прогонването на част от останалите в Полша евреи. Пшемислав Чаплински, анализирайки литературата, посветена на мартенските събития в петдесетата годишнина след 1968 година, отбелязва, че в първите реакции на полската литература се забелязва „завръщане към параболата“, която десетилетие по-рано е използвана „като литературен метод за изясняване на тоталитарната версия на комунизма“, когато полските прозаисти „посягат към модела на абсолютната власт от времето на антична Гърция, Рим или Инквизицията“, за да представят реалиите на сталинизма (Czapliński 2018: 203). Такова прибъгване до параболата в условията след 1968 година той открива в романите „Литургия за град Арас“ („Msza za miasto Arras”, 1971) на Анджей Шчипьорски²¹ и „Камила“ („Wielbłąd”, 1973) на Кажимеж Орлош, които изобразяват насилието над Другия, поведението на тълпата в кризисни моменти, както и механизмите на изключване и маргинализиране на малцинството от страна на доминиращия колектив. Литературоведът също така посочва, че мартенската тематика се завръща в полската литература едва през 80-те години, когато се забелязва и споменатият вече засилен интерес към еврейската тема, както и реактивирането на полската памет за Холокоста.

Именно в последното десетилетие на Полската народна република се осъществява значителната количествена и качествена промяна в художествената продукция за полско-еврейските отношения. Тя е отбелязана от редица изследователи и аргументира мнението за преломността на това десетилетие в националната памет за съдбата на евреите по време на нацистката окупация на страната. Сред представителните за тази тенденция художествени текстове изпъкват дебютният роман „Холокост“ („Zagłada”, 1987) на Пьотр Шевц, „Умшлагплац“ („Umschlagplatz”, 1988) на Ярослав

²¹ Подробностите за написването на романа „Литургия за град Арас“ и връзката му със събитията от 1968 година предлага Маргрета Григорова (вж. Grigorova 2015: 66–67)

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА...

Марек Римкевич, „Начало“ („Początek”, 1986) на Анджей Шчипьорски и „Вайзер Давидек“ („Waiser Dawidek”, 1987) на Павел Хюле. Те се характеризират със своята металитературност и фрагментарното си повествование; с интереса към миналото и (пре)откриването на Другия, с носталгията по мултикултурното съществуване, разрушено от войната. В тези произведения еврейската тема е централна, а авторите им преосмислят по различен начин полско-еврейските отношения преди и след нацистката окупация на страната, както и задават хоризонтите на полската памет за съдбата на евреите в Полша²².

Романът на Римкевич разглежда въпросите за колективната и духовна отговорност на поляците (Rymkiewicz 1992: 60) и разсъждава върху формирането на паметта за изчезналия еврейски свят, олицетворена в произведението от Умшлагплац – площадът, от който са извозвани евреите от гетото във Варшава и който в десетилетията след войната функционира като своеобразно място на „непаметта“ за изчезналия еврейски свят. Симптоматично е също така, че книгата на Римкевич се появява година след известното есе „Бедните поляци гледат гетото“ на Ян Блонски (1987), в което литературният критик разсъждава върху полската/християнската отговорност и чувството за вина, което според него поляците подсъзнателно изпитват след Холокоста. Подобна е и позицията на Римкевич, чийто герой в „Умшлагплац“ заявява, че „колективната отговорност съществува и не съществува [...]“. Но съществува друг вид отговорност, която може да се нарече духовна, в този случай полска“ (Rymkiewicz 1992: 60–61). Също така подчертава, че „говорим за два вида отговорност. Немците – всички – не са отговорни за това, която Бранд или Менде са вършили в гетото. Тоест за техните конкретни действия. [...] Затова пък са отговорни – всичките – за това, че такива хора като Бранд или Менде изобщо са се появили. Че са съществували духовните оправдания на тяхната дейност; духовната атмосфера, в която са можели да действат“ (Rymkiewicz 1992: 63).

Романът на Шевц пък, чието заглавие недвусмислено препраща към изстреблението на евреите и Холокоста, не разглежда самата нацистка окупация или последиците от войната за поляци и евреи, а представлява разказ за мултикултурното им предвоенно съжителство в малкия провинциален град, който „в своя микрокосмичен мащаб е модел на вселената“ (Szewc 2003: 11). Както посочва Бартломей Крупа, романът

²² Вж. Кгура 2013: 82–149 и Mach 2016: 115–226 за критически анализ и обобщение на рецепцията на литературната продукция от 80-те години, посветена на еврейската тема при Шчипьорски, Шевц, Хюле и Римкевич.

традиционно е интерпретиран като носталгично „описание на албум с фотографии на предвоенния живот в малкото градче“ (Krupa 2013: 99), като в него се сблъскват митическото и историческото мислене за миналото, представено през езика на носталгията и възвишеното (вж. Krupa 2013: 110–121). Макар че военната и окупационната тематика отсъства от сюжета на самото произведение на Шевц, чрез своята металитературност и носталгичното описание на загубения свят на миналото, както и чрез съзнанието за осъществилата се катастрофа на еврейския етнос в страната, романът задава една от важните линии на изобразяване на мултикултурното полско-еврейско минало.

От друга страна, в „Начало“ Шчипьорски изгражда доста по-напрегнат и събитиеен сюжет, като сравнява двата тоталитарни режима, с които поляците се сблъскват един след друг и едновременно през войната. По-голямата част от романа му обхваща времето на нацистката окупация, описана като периода на „младежкия тотализъм, изключително хищен и агресивен, който избива без милост цели народи“, но който е „доста примитивен“ и лишен от „перфидността“ на по-късния, комунистически тоталитаризъм (Szczypliński 1986: 98–100). Във визията за полско-еврейските отношения, която Шчипьорски представя, отчетливо се откроява идеята за полската солидарност, проявяваща се на различни равнища – в приятелството на Павел Крински и Хеньо Фихтелбаум, в действията на сестра Вероника, приела спасяването (и покръстването) на еврейски деца за своя религиозна мисия; в платената помощ, която дребният криминалист Виктор Суховяк оказва на евреите в гетото, както и в колективните усилия да бъде спасена от Гестапо красивата еврейка Ирма Зайденман. В това отношение романът продължава линията на акцентирание на положителните страни от полско-еврейското съжителство по време на войната, макар че също така не са спестени и случаите на недостойно поведение от страна на поляците (като например Красивият Лоло, изнудващ избягалите от гетото евреи), така и събитията от последвалата комунистическа епоха и от 1968 година, когато Ирма е принудена да емигрира от Полша.

В романа на Хюле пък се осъществява (пре)откриването на Другия, загубен през войната или по време на мартенските събития в страната – главният герой Давид Вайзер присъства в него именно като еманация на откритата и загубена еврейска Другост. Еврейското момче е видяно първоначално като обект на шеги и дори опити за насилие (викове на момчетата, тормозещи еврейския си съученик: „Вайзер Давидек не ходи на религия“, „Давид, Давидек, Вайзер е евреин“, Huelle 2006: 15); а по-късно се оказва

ВЪЗВЪРНАТА ПАМЕТ ЗА ХОЛОКОСТА...

притегателно (очарованието на Елка от еврейското момче) и дори мистериозно присъствие за околните (тримата му (съ)ученици, заплени от чудесата и уменията му). В крайна сметка като представител на погубения еврейски етнос в Полша, Вайзер изчезва също толкова безследно, колкото безименните си родители, за чиято съдба не се знае нищо. „Вайзер Давидек“ се оказва многопластова творба, която може да се разгледа и анализира през различни свои аспекти – в контекста на полската литература за Холокоста; през призмата на мултикултурализма и създаваните в пограничията литератури на малките родини; през библейските алюзии и препратките към полската история и политическата обстановка в страната в десетилетията след Втората световна война.

В симптоматичната и синхронна поява на тези произведения, чиято поезика (металитературността, литературните експерименти, фрагментарния стил) може да се обвърже и с навлизащите постмодерни тенденции, също така се разкрива завръщането на проблематичната и табуизирана в продължение на десетилетия памет за войната и за полско-еврейските отношения преди и по време на нацистката окупация. Неслучайно Пшемислав Чаплински открива в тези представителни произведения от края на ПНР проява на кризата на идентичността на полското съзнание и разколебаването на устойчивите исторически, социални и културни модели на идентификация (Czapliński 2016: 376–377), които без прекъсване вълнуват полската култура след 1989 година. В същото време, макар че тези романи са приети като емблематични за прелома в отношението към миналото, изследователи като Анна Мах ги разглеждат критично поради факта, че те „не задълбочават тези въпроси [различната съдба на евреи по време на войната и наличието на не само героично поведение спрямо тях от страна на поляците; бел. моя] дотолкова, че да проблематизират тогавашния полски дискурс за Холокоста. [...] Това, в което се състои статутът им на преходни текстове – между пълната непамет и възвърната памет в етичния поглед на свидетеля-наследник – е тяхното скрито съдържание, което не е разпознато нито в момента на публикацията им, нито в следващите години“ (Mach 2016: 116).

Заклучение

Преломните политически и обществени събития около 1989 година – макар и според Пшемислав Чаплински не те са основополагащи за полската литература за Холокоста – стимулират идейния плурализъм и свободата на словото, което оказва

своето влияние и върху подновения интерес към еврейската тема. Произведенията от края на 80-те години свидетелстват за стремежа паметта за полско-еврейския свят да бъде възстановена и стават гаранция и за последвалото развитие на литературата за Холокоста в Полша. Появата на редица важни художествени творби и научни разработки през 90-те години и през новото хилядолетие, както и неотслабващият интерес към епохата на Втората световна война са аргумент за значимостта на темата, но и за нейната проблематичност за полското общество. Дискусиите от последните две десетилетия са показателни за централността на проблематиката, а художествената продукция, която се появява вследствие на тези дебати, е поредният пример за преплитането на изкуство и политика; естетика и етика; памет и табуизиране. Литературноисторическият преглед на полската литература за Холокоста показва иманентната връзка между опитите за преосмисляне на травматичното минало и общественopolитическите нужди на настоящето. Този факт личи при проследяването на еволюцията в художественото изобразяване на полско-еврейското минало, а каноничните за всеки исторически момент произведения демонстрират както литературните тенденции, оформили културния живот на Полша, така и нагласите на полското общество към собствената му история.

Библиография

- Adamczyk-Garbowska 2013*: Adamczyk-Garbowska, M. Polish Literature on the Holocaust. – In: Literature of the Holocaust. Ed. A. Rosen. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Borges 2019*: Borges, J. L. Tozi tarpeliv labirint ot linii. Prev. A. Zlatkova. Sofiya: Kolibri, 2019. [Борхес 2019: Борхес, Х. Л. Този търпелив лабиринт от линии. Прев. А. Златкова. София: Колибри, 2019.]
- Buryła, Krawczyńska, Leociak 2016*: Buryła, S., D. Krawczyńska, J. Leociak. Od redaktorów. – In: Literatura polska wobec Zagłady (1939–1969). Red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016.
- Chmielewska 2017*: Chmielewska, K. Człowiek-pomnik. Instytucjonalizacja i przejęcie bohaterów na przykładzie Marka Edelmana. – In: Pomniki pamięci. Miejsca niepamięci. Red. K. Chmielewska, A. Molisak. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN i Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2017.
- Czapliński 2013*: Czapliński, P. The Holocaust as a Challenge for Literary Reflection. Translated by B. Koschalka. – *Teksty Drugie*, 2/2013, 13–26.

- Czapliński 2016*: Czapliński, P. Zagłada jako horror. Kilka uwag o literaturze polskiej 1985–2015. – Zagłada Żydów. Studia i Materiały, 12/2016, 375–394.
- Czapliński 2018*: Czapliński, P. Marcowe pisanie. O dwóch modelach przetwarzania historii. – Teksty Drugie, 3/2018, 202–226.
- Eisler 2006*: Eisler, J. Polski rok 1968. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2006.
- Forecki 2010*: Forecki, P. Od Shoah do Strachu: spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
- Grigorova 2015*: Grigorova, M. Ochite na slovoto. Veliko Tarnovo: Faber, 2015. [Григорова 2015: Григорова, М. Очите на словото. Велико Търново: Фабер, 2015.]
- Grynberg 2002*: Grynberg, H. Prawda nieartystyczna. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2002.
- Hirsch 2012*: Hirsch, M. The Generation of Postmemory. New York: Columbia University Press, 2012.
- Huelle 2006*: Huelle, P. Weiser Dawidek. Kraków: Znak, 2006.
- Karolak 2014*: Karolak, S. Doświadczenie Zagłady w literaturze polskiej 1947–1991. Kanon, który nie powstał. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014.
- Krall 2018*: Krall, H. Zdążyć przed Panem Bogiem. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2018.
- Krawczyńska 2016*: Krawczyńska, D. Wstęp. – In: Literatura polska wobec Zagłady (1939–1969). Red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016.
- Krawczyńska, Wołowiec 2000*: Krawczyńska, D., G. Wołowiec. Fazy i sposoby pisania o Zagładzie w literaturze polskiej. – In: Literatura polska wobec Zagłady. Ed. A. Brodzka-Wald et. al. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000.
- Krupa 2013*: Krupa, B. Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987–2003). Kraków: Universitas, 2013.
- Mach 2016*: Mach, A. Świadkowie świadectw. Postpamięć Zagłady w polskiej literaturze najnowszej. Warszawa – Toruń: Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, 2016.
- Michnik 2010*: Michnik, A. Przeciwno antysemityzmowi 1936–2009. Tom 1. Kraków: Uniwersytas, 2010.
- Miłosz 2017*: Miłosz, Cz. Svidetelstvo za poeziya. Prev. B. Glishev. Sofiya: Riva, 2017. [Милош 2017: Милош, Ч. Свидетелство за поезия. Прев. Б. Глишев. София: Рива, 2017.]
- Moczarski 2018*: Moczarski, K. Razgovori s palacha. Prev. B. Glishev. Sofiya: Riva, 2018. [Мочарски 2018: Мочарски, К. Разговори с палача. Прев. Б. Глишев. София: Рива, 2018.]
- Nałkowska 1995*: Nałkowska, Z. Charaktery. Medaliony. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1995.
- Panas 1996*: Panas, W. Pismo i rana. Szkice o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej. Lublin: Wydawnictwo Dabar, 1996.
- Rymkiewicz 1992*: Rymkiewicz, J. M. Umschlagplatz. Gdańsk: Oficyna Wydawnicza, 1992.
- Steinlauf 2001*: Steinlauf, M. C. Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć Zagłady. Tłum. A. Tomaszewska. Warszawa: Wydawnictwo Cyklady, 2001.

- Szczypiorski 1986*: Szczypiorski, A. Początek. Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW, 1986.
- Szewc 2003*: Szewc, P. Zagłada. Wyd. III. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2003.
- Tomczok 2017*: Tomczok, M. Czyja dzisiaj jest Zagłada?: retoryka – ideologia – popkultura. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, 2017.
- Ubertowska 2007*: Ubertowska, A. Świadek – trauma – głos. Literackie reprezentacje Holokaustu. Kraków: Universitas, 2007.
- Vakarelova 2015*: Vakarelova, M. Vizualna reprezentatsiya na Holokosta (nepreprezentiruemost i arhiv v izkustvoto na sledpametta). Sofiya: Sofiyski universitet, 2015 (avtoreferat). [Вакарелова 2015: Вакарелова, М. Визуална репрезентация на Холокоста (непрепрезентируемост и архив в изкуството на следпаметта). София: Софийски университет, 2015 (автореферат).]
- Zawadzka 2018*: Zawadzka, A. Ręka w rękę. Powoływanie świadków polsko-żydowskiego braterstwa. – In: Opowieść o niewinności. Kategoria świadka Zagłady w kulturze polskiej 1942–2015. Red. M. Hopfinger, T. Żukowski. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2018.
- Żukowski 2016*: Żukowski, T., ed. Zagłada w „Medalionach” Zofii Nałkowskiej: tekst i konteksty. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016.
- Żukowski 2018*: Żukowski, T. Wielki retusz. Warszawa: Wielka Litera, 2018.